

УДК 342.84 (477)

Т. В. Астахова

ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

У процесі впровадження перетворювальних тенденцій демократизації публічної влади й управління в Україні зростають значення і роль такої форми безпосередньої демократії, як вибори. Законодавчий і доктринальний розвиток цього конституційно-правового інституту має безпосередній зв'язок із подальшим удосконаленням організації і функціонування представницьких органів публічної влади. Важливим є те, що в ході виборів народ, тобто громадяни України всіх національностей, виявляє себе як єдиний суб'єкт влади, як джерело публічної влади в Україні.

Вибори легітимують публічну владу, що є необхідним для стабільності сучасного українського конституціоналізму. Через їх посередництво український народ визначає своїх представників і наділяє їх мандатами щодо здійснення його суверенної волі. Тому ефективність розвитку публічної влади, крім іншого, залежить і від того, наскільки дієвим буде депутатський корпус, якісним його склад. У ході виборів здійснюється безпосереднє волевиявлення народу.

Вибори мають не тільки юридичне, але й велике політичне значення. Удосконалення законодавства щодо цієї форми безпосередньої демократії, пошук і закріплення найбільш оптимальних та ефективних механізмів їх забезпечення та гарантування, які повною мірою відповідали б вимогам часу, набувають особливо важливого значення в сучасних умовах проведення підготовки до широкомасштабної виборчої кампанії (вибори народних депутатів України у 2012 р.).

Конституційний розвиток і зміцнення безпосередньої демократії неможливі без забезпечення проголошеного ст. 38 Конституції України права обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тобто без реальної системи гарантій виборчих прав, до яких належить забезпечення та дотримання принципів виборів. Ця необхідність виникла у зв'язку з тим, що чинне законодавство не повною мірою регулює відповідні відносини, а між тим, як слушно зазначає О. В. Марцеляк, виборче законодавство «за умов демократичності держави, суспільства, повинно відповідати міжнародним виборчим стандартам», зокрема принципам виборів, що закріплені в міжнародно-правових документах [1, с. 112–113], дотримання яких забезпечує реальний характер волевиявлення народу.

Звідси, актуалізуються питання щодо визначення доктринальних основ принципів виборчого права України та аналізу практики їх впровадження у конституційно-правову реальність, що складають мету цієї статті.

Питанням визначення теоретичного підґрунтя та розкриття практичного значення принципів виборчого права були присвячені праці таких вчених, як М. В. Афанасьева, О. В. Марцеляк, М. П. Орзіх, П. М. Рабінювич, О. В. Срипнюк, М. І. Ставніччук, Ю. С. Шемшученко, В. Д. Яворський та ін.

Аналіз теоретичних надбань сучасної конституційно-правової думки надає можливості визначити, що з онтологічних позицій принципи виборів опосередковано основоположними ідеями, керівними началами, які отримали загальне визнання в наднаціональній (світовій) і національній конституційній практиці та у правовідносинах, тобто конституційними принципами. Такими принципами є: народовладдя, юридична рівність, забезпечення і гарантованість прав і свобод особи, верховенство права тощо. Ці принципи відображено в законодавстві України. Зокрема, Конституцією України визначено: принцип суверенітету (ст. 1, 5 Конституції); народовладдя (ст. 5 Конституції); принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції); принцип утвердження і забезпечення прав і свобод людини державою (ч. 2 ст. 3 Конституції); принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3 Конституції); принцип верховенства права, вищої юридичної сили Конституції і прямої дії її норм (ст. 8 Конституції). Ці конституційні встановлення, по суті, обумовлюють юридичні засоби і механізми, які використовуються з метою здійснення вільних, правдивих, демократичних виборів, спрямованих на формування таких представницьких органів сучасної держави, які б максимально повно відображали та репрезентували волю народу як владного суверена.

Вищенаведені конституційні принципи, безумовно, тісно пов'язані з принципами виборів (виборчого права), але не тотожні їм. Принципи виборчого права покликані забезпечити становлення, розвиток і функціонування інституту виборів. Це обумовлює необхідність їх функціональної характеристики, що дає змогу розкрити теоретичне і практичне значення принципів виборів.

Теоретичне призначення принципів полягає в тому, що вони сприяють формуванню змісту виборчого права як конституційно-правового інституту, додаючи йому цілісності і єдиної спрямованості. Ці самі принципи є основоположними і для суб'єктивного виборчого права.

Практичне призначення принципів виборів полягає в їх безпосередньому впливі на конституційні реалії, у необхідності їх застосування при формуванні нормативної основи (виборчого законодавства) і функціонального механізму (виборчої системи) політико-правового інституту виборів.

Наведені доводи, з урахуванням фундаментальних положень про принципи права [див., напр.: 2] та принципи виборчого права [див., напр.: 3, с. 248–251; 4, с. 202–205], дають підстави визначити принципи виборчого права України як основоположні ідеї, стійкі керівні витоки, які адекватно відображають демократично-правові цінності, сприйняті суспільством на певному етапі його розвитку, відображають природу сучасного вітчизняного конституціоналізму та, відповідно, відображають сутність виборів як передбаченої Конституцією України пріоритетної форми безпосередньої демократії, служать для створення внутрішньо узгодженої системи виборчого законодавства з метою реалізації і гарантування виборчих прав громадян України та забезпечення організації і проведення всіх видів виборів у державі.

Загальними принципами виборів як основної форми безпосередньої демократії є, насамперед, принципи: суверенності народу; єдиновладдя народу;

повновладдя народу; безпосереднього волевиявлення народу; поєднання безпосередньої і представницької демократії; пріоритетності безпосереднього народовладдя в системі демократії; політичного плюралізму; конституційності й законності; загальності у здійсненні безпосереднього народовладдя; рівності у здійсненні безпосереднього народовладдя; відкритості та гласності тощо.

Принцип суверенності народу є основою безпосередньої демократії. Своєрідним зв'язуючим ланцюжком між прямою та представницькою демократією є саме вибори. Як слушно відмічається в юридичній літературі, вибори «передбачають делегування народного суверенітету представницькому органу, тим самим народ має унікальну можливість контролю за діяльністю цих органів, включаючи повну зміну влади» [5, с. 98].

Відповідно до Конституції Україна є демократичною, правовою державою (ст. 1 Конституції України). Проявом демократичності держави є пряме народовладдя як система форм безпосереднього вільного волевиявлення народу — «носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні» (ст. 5 Конституції України). Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії (ст. 69 Конституції України). Вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення (ст. 71 Конституції України). Представницьким органом державної влади, який формується шляхом виборів, є парламент — Верховна Рада України. Конституційний склад Верховної Ради України — чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ч. 1 ст. 76 Конституції України). Частина перша статті 38 Конституції України закріплює право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Отже, основоположні (конституційні) принципи загального, рівного і прямого виборчого права, вільне і таємне волевиявлення громадян України є універсальними засадами конституційно-правового інституту виборів, оскільки відносяться до всіх видів виборів та мають реалізовуватися на всіх стадіях виборчого процесу. Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України, зазначеною у Рішенні від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 (справа про вибори народних депутатів України), ці засади «...становлять конституційну основу правового регулювання виборчого процесу» [6] та знайшли своє відображення у Законі України «Про вибори Президента України» (ст. 1 Закону) [7], Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (ч. 1 ст. 2 Закону) [8], а також у Законі України «Про вибори народних депутатів України» (ст. 1 Закону) [9].

Так, відповідно до частини першої статті 1 Закону України «Про вибори народних депутатів України», народні депутати України обираються громадя-

нами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Втім аналіз положень цього закону надає можливість зробити висновок, що деякі його положення не повною мірою відповідали принципу верховенства права та принципам виборчого права, закріпленим у Конституції України. Це стало підґрунтям щодо відповідних звернень (конституційних подань) до Конституційного Суду України. Зокрема, рішенням Конституційного Суду України від 5 квітня 2012 р. (у справі про висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи) [10] положення частини 5 статті 52 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (яка встановлює загальний порядок висування кандидатів у депутати, зокрема передбачала, що «одна і та ж особа може бути включена до виборчого списку кандидатів у депутати від партії та висунута лише в одному з одномандатних виборчих округів в порядку висування партією або в порядку самовисування»), абзацу другого частини десятої статті 98 та частини третьої статті 99 Закону України «Про вибори народних депутатів України» були визнані неконституційними саме з підстав їх невідповідності конституційному принципу рівного виборчого права.

Принцип рівного виборчого права є проявом більш загального за значенням та змістом конституційного принципу рівності конституційних прав і свобод громадян (ст. 24 Конституції України) та розповсюджується на реалізацію як активного, так і пасивного виборчого права.

Правова позиція Конституційного Суду України щодо конституційного принципу рівного виборчого права викладена у Рішенні від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 (справа про вибори народних депутатів України), відповідно до якої «...всім виборцям і всім кандидатам у народні депутати України Конституція надає і гарантує рівні правові можливості для реалізації своїх виборчих прав» [6].

Стосовно пасивного виборчого права принцип рівності передбачає однакові правові можливості громадян, які мають право голосу, балотуватися на виборах до Верховної Ради України та брати участь у виборчому процесі.

Правову позицію щодо права кандидатів у народні депутати України одночасно висуватися у багатомандатному загальнодержавному та одномандатному виборчих округах Конституційний Суд України сформулював у Рішенні від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98, відзначивши, що в такому законодавчому положенні не додержано конституційного принципу рівного виборчого права, оскільки «... кандидату в народні депутати України, включеному до списку кандидатів від політичної партії, ... надається більше правових можливостей у реалізації права бути обраним народним депутатом України: крім балотування по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу, йому надається право одночасно бути висунутим кандидатом у народні депутати України також в одномандатному виборчому окрузі. Тобто одній і тій же особі Закон надає право одночасно виборювати мандат народного депутата України у двох виборчих округах» [6]. Крім того, «порушення рівного виборчого права Конституційний Суд України вбачає також у тому, що за одного й того ж канди-

дата в народні депутати України, якому Закон надає можливість одночасно балотуватися по двох виборчих округах, виборці мають голосувати двічі».

Грунтуючись на цих правових позиціях, Конституційний Суд України прийняв рішення щодо неконституційності положень частини 5 статті 52, абзацу другого частини десятої статті 98 та частини третьої статті 99 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [10]. При цьому Конституційний Суд відзначив, що ці положення «не забезпечують рівного впливу голосів виборців на результати виборів народних депутатів України, що не відповідає конституційному принципу рівного виборчого права».

Водночас, думається, що ці положення не тільки не відповідали принципу рівного виборчого права, але й не кореспондували принципу вільних виборів (ст. 71 Конституції України), оскільки, надаючи право особі бути включеною до виборчого списку кандидатів у депутати від партії та одночасно висуватися в одному з одномандатних виборчих округів в порядку висування партією або в порядку самовисування, Законом не були встановлені умови, що одночасне висування особи у загальнодержавному та одномандатному виборчих округах має відбуватися від однієї партії. Тобто Закон не виключав можливості для особи бути включеною до виборчого списку від однієї партії та одночасно висунутою в одномандатному окрузі іншою політичною партією. Це створювало б умови щодо перешкоджання вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця відносно конкретної кандидатури, її політичних та ідеологічних переконань, викладених, зокрема, в передвиборних програмах різних політичних партій.

Втім, Закон України «Про вибори народних депутатів України» у частині першій та другій статті 6 передбачає, що вибори депутатів є вільними, громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні, застосування будь-яких дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється. Принцип вільних виборів з доктринальної точки зору полягає в тому, що громадяни України — виборці, можуть самостійно, вільно та без стороннього впливу сформувати свою волю та вільно здійснити волевиявлення при голосуванні. Вільне формування волі виборця можливе за умови отримання ним інформації відносно конкретної кандидатури, на підставі якої виборець визначає своє ставлення до кандидата у народні депутати.

Системний аналіз доктринальних підходів щодо визначення змісту принципів рівного та прямого виборчого права та вільного волевиявлення виборців, аналіз міжнародних актів (зокрема, частини 3 статті 21 Загальної декларації прав людини 1948 р., статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., статті 3 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), практики Європейського суду з прав людини (див., напр.: рішення Матьє-Моен (Mathieu-Mohin) та Клерфейт (Clerfayt) проти Бельгії від 2 березня 1987 р., в якому визначається, що «під словами «в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу» (що містяться у ст. 3 Першого Протоколу до Конвенції

про захист прав людини і основоположних свобод — авт.) розуміється головним чином поряд з уже закріпленою в статті 10 Конвенції свободою вираження поглядів принцип рівності всіх громадян при здійсненні ними права голосу та права виставляти свою кандидатуру на виборах»), а також аналіз положень статей 3, 4, 6 Закону України «Про вибори народних депутатів України» надає можливість зробити висновок, що недотримання принципів рівного, прямого виборчого права та вільного волевиявлення виборців перешкоджає проведенню вільних та справедливих (справжніх, нефальсифікованих) виборів, що мають відбуватися у демократичній, правовій державі, якою є Україна (ст. 1 Конституції України), та порушує принцип верховенства права.

Так, відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, яка сформульована у рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/ 2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання): «Верховенство права — це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України... Справедливість — одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки...» [11].

Крім того, співвідношення між правом, справедливістю та рівністю, а також «розмірністю (пропорційністю)» встановлюється у рішеннях Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/ 2003 (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) [12], 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [13], від 20 червня 2007 р. (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) [14].

Отже, концептуальний аналіз наведених рішень органу конституційної юстиції дає змогу зробити висновок, що принцип справедливості детермінується з принципами свободи, рівності й розмірності (пропорційності), що є складовими змісту принципу верховенства права.

Таким чином, дотримання засад справедливості, рівності, свободи, зокрема у процесі виборів народних депутатів України, є умовами забезпечення таких конституційно-правових принципів, як принцип верховенства права, принцип вільних виборів та принцип рівного виборчого права.

Прийняття Конституційним Судом України рішень, пов'язаних з розглядом щодо конституційності положень Закону «Про вибори народних депутатів» України [див., напр.: 10, 15], мають важливе значення як дієвий засіб забез-

печення його конституційності та, відповідно, забезпечення конституційності проведення виборів народних депутатів України.

Втім, окрім здійснення судового конституційного контролю, що забезпечує конституційний захист права громадян обирати і бути обраними на правдивих періодичних виборах, необхідно, щоб до гарантій забезпечення цих принципів та виборів у цілому входили економічні (матеріальні), соціальні, культурні (духовні, інформаційні тощо), юридичні (матеріально-правові, процесуально-правові, організаційно-правові) гарантії. Крім того, важливе значення має підвищення рівня політико-правової культури громадян та формування конституційної правосвідомості. Для цього потрібне не тільки і не стільки нове законодавство, скільки широка систематична просвітницька робота та відповідне інформаційне забезпечення, зменшення відстані між публічною владою і населенням країни.

Сучасний період конституційних перетворень в Україні передбачає необхідність адекватного рівня конституційної правосвідомості не тільки у представників влади, політичної і юридичної еліти, але й у громадян, їх активну, свідому участь у суспільно-політичних процесах, здатність компетентно контролювати діяльність владних структур, брати активну участь у процесах формування органів публічної влади. Для того, щоб принципово змінити ставлення громадян до конституційно-правових цінностей, слід вирішити ряд проблем не тільки теоретичного, але, передусім, практичного рівня щодо вдосконалення правового виховання й підвищення конституційної та політико-правової культури в суспільстві. Звідси особливе значення має неприпустимість деформації конституційної правосвідомості та впровадження конституційних цінностей у політико-правові реалії. Ці чинники стануть запорукою не тільки нормативного закріплення принципів демократичних виборів у країні, але будуть підґрунтям їх дійсності та ефективного впровадження в політико-правові реалії суспільного життя.

Науково-теоретичне обґрунтування, законодавче закріплення, реальність демократичних принципів виборів в Україні, зокрема виборів народних депутатів України, та створення ефективних гарантій і правових механізмів їх реалізації мають сприяти подальшому поступовому розвитку безпосередньої демократії в Україні з метою становлення та утвердження сучасного українського конституціоналізму.

Література

1. Марцеляк О. Принципи виборів народних депутатів України (еволюція загальнотеоретичної та конституційної доктрини) / О. Марцеляк // Проблеми сучасного українського конституціоналізму : зб. наук. праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / заг. ред. : А. Стрижака, В. Тація / упоряд. : В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. — К. : ЛОГОС, 2008. — С. 107–114.
2. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; Історія політичних і правових вчень»; 12.00.02 «Конституційне право» / А. М. Колодій. — К., 1999. — 39 с.
3. Скрипнюк О. В. Курс конституційного права України : академічне видання / О. В. Скрипнюк. — Х. : Право, 2009. — 468 с.

Анотація

Астахова Т. В. Принципи виборчого права України: конституційно-правова теорія та практика. — Стаття.

В статті розкриваються доктринальні основи конституційно-правових принципів виборчого права України. Аналізуються положення чинного законодавства про вибори в сучасній Україні. На основі системного аналізу законодавчих положень та з урахуванням конституційних, політико-правових реалій робиться висновок про необхідність удосконалення системи гарантій і правових механізмів забезпечення та реалізації принципів виборів, що мають сприяти подальшому поступовому розвитку безпосередньої демократії в Україні.

Ключові слова: вибори; принципи виборів; загальне, рівне і пряме виборче право; суверенітет народу; виборче законодавство.

Аннотация

Астахова Т. В. Принципы избирательного права Украины: конституционно-правовая теория и практика. — Статья.

В статье раскрываются доктринальные основы конституционно-правовых принципов избирательного права Украины. Анализируются положения действующего законодательства о выборах в современной Украине. На основе системного анализа законодательных положений, а также с учетом конституционных, политико-правовых реалий делается вывод о необходимости усовершенствования системы гарантий и правовых механизмов обеспечения и реализации принципов выборов, что должно способствовать дальнейшему поступательному развитию непосредственной демократии в Украине.

Ключевые слова: выборы; принципы выборов; общее, равное и прямое избирательное право; суверенитет народа, избирательное законодательство.

Summary

T. Astakhova. Principles of Ukrainian Electoral Law: the Constitutional and Legal Theory and Practice. — Article.

The article describes the doctrinal foundations of the constitutional and legal principles of the electoral law of Ukraine. The author analyzes the current electoral legislation in modern Ukraine. Based on the systematic analysis of legislative provisions and accounting for the current political and legal realities the author comes to the conclusion about the need to improve the guarantees and legal mechanism to ensure electoral principles in order to facilitate the progress of direct democracy in Ukraine.

Keywords: elections; electoral principles; universal, equal and direct suffrage; popular sovereignty, the electoral law.

УДК 342.925:35.078.1:347.77.028

В. В. Колесніченко

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРИМУС ЯК СПОСІБ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Актуальність проблеми вдосконалення правового регулювання способів захисту права інтелектуальної власності обумовлена необхідністю розбудови в Україні цивілізованого ринку об'єктів права інтелектуальної власності, насамперед у сфері авторського права і суміжних прав. Це положення впливає з